

Sheila Fitzpatricková

VE STALINOVĚ TÝMU

Roky riskantního života v sovětské politice

argo / 2018

Sheila Fitzpatricková

VE STALINOVĚ TÝMU

Roky riskantního života v sovětské politice

Z anglického originálu *On Stalin's Team. The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*,
vydaného v roce 2015 nakladatelstvím Princeton University Press,
přeložila Daniela Orlando.

Vydalo nakladatelství Argo, Milíčova 13, Praha 3, 130 00,
www.argo.cz, roku 2018 jako svoji 3744. publikaci.

Návrh přebalu a grafická úprava Martin Pivrnec.

Odpovědný redaktor Martin Nodl.

Technický redaktor Milan Dorazil.

Sazba Martin Pivrnec.

Vytiskla tiskárna PBtisk.

Vydání první.

ISBN 978-80-257-2641-9

Naše knihy distribuuje knižní velkoobchod KOSMAS

sklad: V zahradě 877, 252 62 Horoměřice

tel: 226 519 383, fax: 226 519 387

e-mail: odbyt@kosmas.cz

www.firma.kosmas.cz

Knihy je možno pohodlně zakoupit v internetovém knihkupectví

www.kosmas.cz

ÚVOD

Když Stalin hrál o čas při jednáních se zahraničím, odvolával se někdy na to, že hlavním problémem bude přesvědčit politbyro. Bralo se to jako výmluva, protože diplomaté správně předpokládali, že konečné rozhodnutí bude na něm. To ale neznamená, že neexistovalo politbyro, se kterým se radil, nebo tým kolegů, s nimiž spolupracoval. Zmíněný tým - vždy zhruba desetičlenný a tvořený výhradně muži - vznikl ve 20. letech 20. století. Po Leninově smrti bojoval s opozičními týmy vedenými Lvem Trockým a Grigorijem Zinovjevem a překvapivě se udržel celá tři desetiletí jako fénix schopný přežít i ožehavé situace typu Velké čistky, paranoie Stalínových posledních let nebo riskantního přechodového období po Stalínově smrti. Třicet let je dlouhá doba na působení v politice, a to i v méně vražedných politických podmínkách, než jaké panovaly v Sovětském svazu za Stalínovy vlády. Tým se nakonec rozpadl v roce 1957, když si jeden ze členů (Nikita Chruščov) přisvojil hlavní rozhodovací pravomoci a zbavil se ostatních členů.

Pro skupinu vedoucích pracovníků sdružených kolem Stalina používám termín „tým“ (rusky *komanda*). S tímto výrazem pracuje přinejmenším jeden další badatel, ale našly by se i jiné možnosti. Lze jí například říkat „banda“ (*šajka*), pokud chcete tvrdit, že na aktivitách jejích členů, tzn. řízení státu, bylo něco nezákonného, co z nich dělalo spíš zločince než vládu. Můžete ji také označit za „politbyro“ (tzn. výkonný orgán ústředního výboru komunistické strany volený občasnými stranickými sjezdy), což je částečně správné, jelikož členská základna obou orgánů byla velmi podobná, ale nikdy se tak úplně nekryla, protože Stalin dával přednost neformálním pracovním kolektivům. Nebo pro ni můžete použít další hanlivý výraz v sovětském diskurzu - „frakce“. Ti, kdo dávají přednost „bandě“ nebo jiné alternativě, si mohou v duchu nahradit veškeré výskyty příslušného slova. Každopádně šlo o kolektivní orgán, jehož členové byli pověřeni individuálními povinnostmi, ale pravidelně se scházeli jako skupina stmelená věrností Stalínovi a zpočátku i vzájemnou loajalitou. Původně měl čelit ostatním týmům, které po Leninově smrti

usilovaly o vedoucí postavení, a když zvítězil, změnila se jeho pracovní náplň na řízení státu.¹

Jako většina týmů i tento měl svého kapitána, Josifa Stalina, který měl nad ostatními značnou moc a kterého můžeme zároveň přirovnat k hrajícímu trenérovi. Jeho výsady, byť nepsané, v praxi zahrnovaly z politického hlediska zásadní pravomoc výběru a odvolávání ostatních spoluhráčů. Většina týmu v prvních letech tykala jak jeden druhému, tak Stalinovi, jehož bylo zvykem označovat za prvního mezi rovnými. Skutečnost, že je něčím víc, však byla čím dál zjevnější a po válce už Stalinovi tykalo jen několik veteránů. Šlo o tým očividně definovaný svým vedoucím. Stalinův tým (*stalinskaja komanda*), jemuž se po Stalinově smrti podařilo něco zcela neočekávaného, totiž fungovat jako týmové vedení i bez něj.

V akademickém světě, kde Stalin už dlouho existuje jako jedinečný předmět politických biografí, může být zavedení týmu mylně chápáno jako nepřímý náznak toho, že Stalinova moc nebyla tak velká, jak se dosud předpokládalo. Nic takového nehodlám tvrdit. Při shromažďování podkladů pro tuto knihu mě naopak zarazila míra Stalinovy autority u zbytku týmu a neotřesitelnost jeho prvenství i za okolností zjevně volajících po změně, například v červnu 1941. Hlavní politické iniciativy byly jeho, zatímco přínos týmu (často obtížně specifikovatelný, jelikož autorství veškerých iniciativ se standardně připisovalo Stalinovi) se vesměs omezoval na otázky týkající se oborů a institucionálních povinností jednotlivých členů, které Stalin považoval za podružné. Skutečnost je ale taková, že Stalin i jako nezpochybnitelný muž číslo jedna upřednostňoval – na rozdíl od svých současníků Mussoliniho a Hitlera – úzkou spolupráci se skupinou vlivných postav, které byly věrné jemu osobně, ale zároveň fungovaly i jako tým. Tito muži s ním nesoupeřili o vůdčí postavení, nebyli však ani politicky bezvýznamní a na rozdíl od sekretářek nebo tajných agentů netvořili ani obyčejný „doprovod“. Řídili důležité sektory typu armády, železnic a těžkého průmyslu, nezřídka velmi schopně. V politbyru hájili zájmy institucí, které zrovna měli na starosti. Většinu důležitých politických otázek probírali (spolu se Stalinem) jako skupina na častých formálních i neformálních schůzích. Stalin sice nepotřeboval jejich souhlas k prosazení svých iniciativ, ale někdy od zamýšlených kroků upouštěl nebo jednoduše, například při zapuzování politických vyděděnců, počkal, až zbytek týmu změní názor, pokud vycítil, že jejich podpora je vlažná nebo nulová.

Složení týmu doznalo v průběhu oněch třiceti let určitých změn. Tři členové (Sergej Kirov, Valerian Kujbyšev a Sergo Ordžonikidze) zemřeli v polovině 30. let a další (Michail Kalinin) hned po válce. Ve druhé polovině 30. let se tým rozrostl o čtyři nové rekruty (Andreje Ždanova, Nikitu Chruščova, Georgije Malenkova a Lavrentije Beriju). Velké čistce padlo za obět několik okrajových členů, zejména trojice působící na Ukrajině (Stanislav Kosior, Vlas Čubar a Pavel Postyšev) a poválečná leningradská aféra ukončila strmou kariéru jednoho nováčka (Nikolaje Vozněsenského). Jádrem – Vjačeslav Molotov, Lazar Kaganovič, Anastas Mikojan, Kliment Vorošilov a do roku 1952 také Andrej Andrejev – však zůstalo stále stejné, a byla to právě tato skupinka spolu s nově přichozími z 30. let, která se po Stalinově smrti chopila moci jako tým, tzv. jako „kolektivní vedení“.

Rozsah nezávislých pravomocí jednotlivých členů týmu v příslušných sférách působnosti se v průběhu času lišil stejně jako míra, do jaké se považovali za kolektiv, a ne bandu konkurentů. Je zajímavé, že obě tyto proměnné se posouvaly současně a stejným směrem. V první polovině 30. let byly nezávislost i týmový duch na vrcholu a obojí zaznamenalo prudký pokles ve druhé polovině 30. let v důsledku Velké čistky. Za války následoval opětovný vzestup, který se udržel – byť v ošidném kontextu – i po válce, až do Stalinovy smrti v roce 1953. Poslední období je obzvláště zajímavé tím, že Stalin tehdy byl nejprchlivější a nejpodezřívavější vůči kolegům, a přitom už nedokázal pracovat s tak enormním nasazením jako dřív. Stále přicházel s iniciativami, jimž se zbytek týmu musel podřídít (jako byla například antisemitská kampaň ve druhé polovině 40. a první polovině 50. let), ale v záležitostech, ze kterých výslovně nevyloučil ostatní, ho členové týmu v závěrečné fázi nezřídka obcházeli. Když chtěl v říjnu 1952 zbavit členství Vjačeslava Molotova (svého dlouholetého pobočníka) a dalšího veterána Anastase Mikojana, zbytek týmu se postavil na odpor. Nedokázal dokonce ani zabránit zkompromitované dvojici, aby se objevila bez ohlášení na jeho dače, protože jim ostatní členové týmu dali echo.

Nikdy už se nedozvíme, jak by tento střet dopadl, protože Stalin v rozhodujícím okamžiku zemřel. Za daných okolností celkem pochopitelně začaly kolovat fámy, že jeho smrt někdo urychlil. Nikomu se to ale zatím nepodařilo prokázat. Jeho úmrtí zřejmě zachránilo život Molotovovi a Mikojanovi, možná i ministři vnitra Lavrentiji Berijovi a dalším. Vůdce ještě ani nevydechl naposledy, a tým už přešel na poststalinové kolektivní vedení. Ukázalo se, že stalinský tým

to zvládá docela dobře (a ve srovnání se závěrečnými roky Stalinova života dokonce podstatně lépe), i bez Stalina. Když Stalin zemřel, všichni věštili anarchii, již se obával i stalinský tým, ale nakonec se podařilo úspěšně zvládnout přechod na nové uspořádání s minimálními ztrátami na životech (podle sovětských měřítek) a nebývale dalekosáhlým programem radikálních reforem. Z okamžitého zahájení reforem celkem jednoznačně vyplývá, že členové týmu už v letech předcházejících Stalinově smrti dospěli k nevyččenené shodě ohledně žádoucnosti změn, zároveň si ale byli vědomi jejich neuskutečnitelnosti, dokud bude Stalin naživu.

Podtitulek mé knihy zní „roky riskantního života v sovětské politice“ a riziko je i zásadním aspektem tohoto příběhu. Týmu jako celku hrozilo nebezpečí na počátku 30. let, kdy neuvážená a přehnaně ambiciózní kolektivizace maloroľnického zeměděľství v kombinaci s překotnou industrializací mohly skončit katastrofou. Velká čistka ve druhé polovině 30. let byla dalším vrcholně nebezpečným okamžikem jak pro Stalina (teror se mu mohl vymknout z rukou a obrátit se proti svému původci), tak pro členy týmu, kteří byli Stalinovými spolupachateli, ale neustále jim bylo připomínáno, že se mohou stát i oběťmi. Většina nejvýznamnějších členů nakonec přežila politicky i fyzicky a Stalin se z jejich pohledu ukázal jako loajální patron. Dokud však hromadně kosil jejich příbuzné a důvěryhodné podřízené, nikdo z nich si tím nemohl být jistý. Strach ze Stalina sice nebyl tím jediným, co tým drželo pohromadě, ale v prvních letech se pro něj rozhodně nemuselo chodit daleko.²

Tým, režim i celá země se ocitly v nebezpečí také za druhé světové války, kdy čelily rok a půl trvajícím období prakticky neutuchajících porážek a ústupů završenému až celkovým zvratem vývoje v zimě na přelomu let 1942 a 1943. Jednotliví členové týmu byli v ohrožení i během poválečných let, která přitom měla být pro vítěze triumfální dobou. V přechodném poststalinském období se tým okamžitě zbavil jednoho ze členů – Beriji – nejen kvůli jeho zjevným ambicím a nerespektování kolektivního vedení, ale také ze strachu, protože ho podezřívali z vlastnictví kompromitujících materiálů. Tým jinak přetrval ve víceméně nezměněné podobě až do roku 1957, kdy to byl Chruščov, jehož ambicióznost a nekolegialita přiměly ostatní, aby se pokusili ho zbrzdit. Jejich plán se jim ale vymstil a vedl k vyloučení Molotova, Kaganoviče i Malenkova, čímž stalinský tým v podstatě zanikl. Doba riskantního života v sovětské politice však už v roce 1957 byla dávno tatam. Ani jedna ze stran

v uvedeném střetu neuvažovala o zatýkání nebo vyvražďování konkurentů a úplně jim stačilo zbavit protivníka moci.

Napsat tuto knihu mě napadlo v první polovině 90. let, kdy byl poprvé zpřístupněn stalinský archiv (*fond Stalina* v Ruském státním archivu sociopolitických dějin, nástupci starého archivu ústředního výboru komunistické strany) a s ním i objemná korespondence mezi Stalinem a ostatními členy týmu. Původně se měla zabývat jen Stalinem a Molotovem, Stalinovým zástupcem a druhým já po většinu diskutovaného období, ale pak jsem si uvědomila její týmový rozměr. Stalo se tak v kontextu jiného archivního výzkumu, během něhož jsem narazila na člena Stalinova týmu Serga Ordžonikidzeho, jak řídí těžký průmysl s notnou dávkou podnikatelského talentu a iniciativnosti, a ještě přitom aktivně hájí zájmy průmyslového sektoru v politbyru. Díky tomu jsem pochopila, že přesně takhle muselo politbyro fungovat. Navíc jsem vždycky měla pocit, že by se dala napsat kniha o vrcholné sovětské politice i bez politologických modelů, kdybych se zaměřila na jednotlivce a jejich vzájemné působení. V tomto případě jsem vycházela z živých portrétů nastíněných mým sovětským přítelem a mentorem Igorem Sacem, který ve 20. letech poznal většinu stranického vedení ve funkci náměstka jednoho z lidových komisařů (ministrů).³

Otevření sovětských stranických a vládních archivů (ne však archivů tajné policie) zpřístupnilo veřejnosti obsáhlé sbírky písemností většiny vedoucích funkcionářů – Stalina, Molotova, Kaganoviče, Mikojana, Malenkova, Vorošilova, Ordžonikidzeho, Kalinina, Kirova, Andrejeva i Vozněsenského. Chruščov byl v 90. letech do jisté míry výjimkou vzhledem k ošemetnému postavení sesazeného vůdce, zatímco archivní materiály týkající se Beriji – člena týmu zastřeleného v roce 1953 – zůstávají nepřístupné dodnes. Při psaní této knihy mi pomáhaly četné Stalinovy biografie a prameny, které začaly vycházet v 90. letech. Jedna z nich, svižně plynoucí biografie napsaná Simonem Sebagem Montefiorem, sdílí můj zájem o prostředí, v němž Stalin žil, byť ne konkrétně o politický tým, ve kterém působil. Kromě děl ruského historika Olega Chlevňuka, který co do znalosti pramenů nemá sobě rovného, a jeho britského spolupracovníka Yorama Gorlitzkého patří mezi kvalitní akademické studie Stalinova politického „užšího kruhu“ také důležitá kvantitativní analýza týmu sestavená Stephenem Wheatcroftem.⁴

Není divu, že Stalin si z velké části monopolizuje pozornost veřejnosti a dokonce i akademiků, jelikož velcí diktátoři jsou vždycky

předmětem zvláštního zájmu. V případě stalinského týmu však existují i jiné důvody. V týmu i okolním světě bylo zvykem zdůrazňovat Stalinův podíl na úkor ostatních. Zatímco ve 30. letech se sovětský tisk obdivně rozepisoval nejen o vůdci (*vožd*), ale i vůdcích v množném čísle (*voždi*) ve smyslu týmu, po válce se situace změnila a veřejné účinkování týmu se převážně omezovalo na postávání vedle Stalina na čestné tribuně při prvomájových průvodech na Rudém náměstí apod. Navíc se výrazně zhoršily i osobní vztahy v týmu. Většina kolegiálních přátelství, která existovala v první polovině 30. let, se rozpadla do první poloviny 50. let mimo jiné v důsledku Stalinem živěné vzájemné podezřívavosti a nevraživosti, přičemž snahy o obnovení užších osobních a příbuzenských vztahů po Stalinově smrti měly krátkého trvání a nesetkaly se s výraznějším úspěchem.

Po třiapadesátém roce, kdy byl popraven Berija, šestapadesátém roce, kdy byl odsouzen Stalin, a sedmapadesátém roce, kdy Chruščov označil zbytek týmu za „protistranickou skupinu“ a propustil je, nebylo v ničem zájmu připomínat si, že dlouhou dobu pracovali jako tým – včetně Beriji – se Stalinem i bez něj. Zdiskreditovaný Berija se stal populárním obětním beránkem a jeho bývalí kolegové se předháněli, kdo dřív popře, že s ním v minulosti udržoval kolegiální, natož přátelské styky. Po destalinizaci v roce 1956 se členové týmu snažili distancovat od všeho, co bylo nyní chápáno jako Stalinyovy zločiny, a svalovali vinu na kolegy. Není divu, že když se později přeživší, příbuzní a bývalí spolupracovníci pustili do sepisování memoárů, vzešla z jejich snah krajně zaujatá líčení soustředěná vždy na jediného člena týmu, který si v jejich podání počínal správně. Stalin a protagonistův osobní vztah k němu hrály v těchto dílech hlavní roli, zatímco zbytek týmu vystupoval ve vedlejších úlohách, a to ve směr v nelichotivém světle. Samotní členové týmu sice připouštěli jistou míru dřívější kolektivní práce, ale jen mimochodem a často neochotně, zatímco jejich děti ji takřka úplně ignorovaly. Není to nic zvláštního, když vezmeme v potaz, že tyto paměti vznikaly bez výjimky až po trpkém definitivním rozpadu týmu v roce 1957, kdy se Molotov, Malenkov a Kaganovič vydali jedním směrem (ne však společně, aby předešli případnému obvinění z komplotu) a Chruščov – s Mikojanem a zdeptaným Vorošilovem v závěsu – druhým.

Po zpřístupnění archivů a zveřejnění pamětí se ukázalo, že Stalinův politický život byl provázán se společenskými aktivitami v míře u politických vůdců nezvyklé. Volný čas trávil převážně s ostatními členy týmu v jejich kremelských bytech nebo na své dače za městem.

Platilo to v počátečním období týmu, kdy ještě žila jeho manželka Naďa a Stalin stejně jako mnoho jeho kolegů měl malé děti, i po Nadině sebevraždě v roce 1932, kdy tým spolu s příbuznými z manželčiny strany zajišťoval prakticky veškeré Stalinovo společenské vyžití, které se odehrávalo v první řadě na dače. Stalin po Nadině smrti osaměl a jeho samota se ještě prohloubila po Velké čistce, která zdecimovala i jeho náhradní rodinu tvořenou příbuznými z manželčiny strany. Jedinou společnost mu dělala dcera Světlana, což ale skončilo za války, kdy Světlana dospěla a provdala se. Družba se zbytkem týmu pro něj tím pádem po válce nabrala na významu a přímí účastníci nám zanechali nezapomenutelná líčení trapasů spojených s povinnými každodenními večírky na Stalinově dače (na rozdíl od 30. let tentokrát bez manželek a dětí), které byly pro členy týmu nemalou zátěží.

Náš obrázek o Stalinovi a jeho týmu za starých dob je z větší části dílem Trockého, jenž považoval Stalina za druhořadou nulu a tým za ani ne třetířadou záležitost, která sotva stála za řeč. Trockij opovrhoval Molotovem a u většiny ostatních nevynechal jedinou příležitost, aby je zesměšnil nebo ponížil. Z Moskvy byl deportován koncem roku 1927 a ze Sovětského svazu o dva roky později, takže znal členy týmu jen v počáteční fázi jejich kariéry, pokud vůbec. Zjevně se mýlil ve Stalinovi, který nebyl žádná nula ani jedno z koleček stranického aparátu. Ohledně Stalinova týmu měl pravdu v jednom – nebyli to kosmopolitní intelektuálové jako Lenin či on sám. Rozhodně však měli daleko ke vzájemně zaměnitelným mužům bez tváře, za jaké je považoval Trockij a po něm i další.

Stalinův nejbližší spolupracovník Molotov, jemuž se přezdívalo „železný zadek“, disponoval prakticky neomezenou kapacitou pracovního nasazení. O osobním kouzlu se sice v jeho případě nedá mluvit, ale jakmile získáte lepší představu o jeho nezdolné houževnatosti v průběhu třiceti let, je vyloučené nepojmout jistý obdiv k jeho bezmezné snášenlivosti – nejen ve smyslu pracovních povinností, ale i hrubého zacházení – a takřka naprosté neschopnosti omluvit se. Zato Ordžonikidze byl charizmatičtější, vznětlivější a kolegové ho měli až na výjimky rádi. V době, kdy vrcholilo industrializační úsilí, odvedl fenomenální práci jako šéf těžkého průmyslu, když bojoval zuby nehty za „své“ továrny a „své“ lidi. Další Gruzínek Berija je nejobtížněji uchopitelný, protože si na něm smlsli úplně všichni, poté co v roce 1953 upadl v nemilost, a nakonec začal být vnímán nejen jako hlavní utlačovatel, ale i jako skrz naskrz zkorumpovaný

sexuální delikvent, takže je svým způsobem šokující vidět ho očima jeho syna jako člověka preferujícího intelektuální společnost, jehož krásná a velmi vzdělaná manželka byla vědeckou pracovnící. U Kirova je problém úplně opačný. Brzká smrt z něj udělala mučedníka, tedy už z definice kladného hrdinu, na kterého každý vzpomínal jako na svého nejlepšího přítele. Obloustlý Malenkov budí dojem typického aparátčíka - kdo by do něj řekl, že se po odstoupení z funkce vrhne do studia biologie (oboru, na který se specializoval jeho syn) a stane se spoluautorem vědecké stati o antigravitaci? Bývalý dělník Andrejev poslouchal Beethovena na přenosném gramofonu, když prováděl čistky v odlehlých oblastech státu. Kaganovič, šikanér s komplexem méněcennosti z intelektuálů, vynikal fyzickou odvahou, zatímco za klamným vzezřením „venkovského prostáčka“ jeho někdejšího chráněnce Chruščova se ukrýval bystrý mozek a rozhodná povaha.

Manželky a děti byly nedílnou součástí života členů týmu i jejich vzájemných interakcí, a tím pádem se staly i součástí mého příběhu. Stalinovy rodinné svazky nebyly zrovna nejpevnější: manželka, která v roce 1932 spáchala sebevraždu, starší syn z prvního manželství Jakov, o kterého otec nejevil zájem, zahálčivý druhý syn Vasilij a Stalinovo nejoblíbenější dítě, dcera Světlana, která v roce 1967 uskutečnila nemyslitelné a emigrovala na Západ. Polovině členů týmu přitom v dětství říkala „strýčku“. Vasilij a Světlana vyrůstali mezi ostatními kremelskými haranty zahrnujícími mimo jiné pětici divokých Mikojanových synů, z nichž dva byli za války zatčeni a odsouzeni k několikaletému vyhnanství. Molotovova manželka Polina Žemčužina, kterou hluboce miloval, byla zatčena za sionismus a poslána na osm let do vyhnanství, zatímco Molotov zůstal členem politbyra. Šlo o průbojnou, emancipovanou ženu, která založila sovětský kosmetický průmysl. Berija a Ždanov měli každý po jednom milovaném synovi, z nichž se díky podpoře rodičů stali intelektuálové po vzoru mnoha dalších potomků členů stalinského týmu. Dospívající „kremelské děti“ takřka bez výjimky uposlechly přání rodičů a nevměšovaly se do politiky, přičemž většinou z nich se dostalo vysokoškolského vzdělání. Světlanina válečná a raně poválečná generace se zamilovala do Ameriky a mnozí z nich včetně jí samé vystudovali amerikanistiku na Moskevské státní univerzitě. Kremelské děti také s výjimkou Světlany udržovaly úzké styky s rodiči a v pozdějších letech opatrovaly jejich památku.

Při malování skupinového portrétu, zejména pokud zahrnuje společenský a domácí kontext, je zlidštění zkoumaných subjektů včetně Stalina prakticky nevyhnutelné. Pro někoho může být takový výsledek z principu nepřijatelný, jelikož má tendenci odvracet pozornost od jejich bytostného zla. Připustit tuto námitku by však znamenalo vědomě vytěsnit Stalina a jeho muže z dějin a uzavřít je ve zvláštním sektoru „bytostného zla“, který nepodléhá dalšímu zkoumání. Arendtová psala v kontextu nacistických zločinců o banalitě zla, což je jen jiný způsob vyjádření, že zlo páchají lidé, kteří mají při pohledu zblízka zcela běžnou velikost. Dokud jim budeme přisuzovat nadživotní velikost a nadlidské schopnosti, nikdy nepochopíme svět z jejich perspektivy, a tudíž budeme jen stěží chápat, proč jednali tak, jak jednali. S chápáním jejich vize světa se samozřejmě vždy pojí riziko omlouvání jejich činů. Pro historika je ale ještě nebezpečnější opačné riziko: nemít představu o tom, co si o svém počínání mysleli aktéři dějin, a v důsledku toho jednoduše nepochopit, co se dělo.

Má vlastní zkušenost každopádně nepotvrzuje názor, že hlubší zkoumání konkrétních osobností je činí v očích badatele sympatičtějšími. Rozhodně vám leccos začne být důvěrně známé – Molotovův netečný bezvýrazný pohled v reakci na popichování a zamklá strnulost narušovaná jen bubnováním prstů do stolu, Berijova nevyčerpatelná energie, zlomyslné poznámky a úlisné poklonkování před Stalinem, Ordžonikidzeho záchvaty i Mikojanova schopnost vybruslit z maléru a pokračovat dál jakoby nic. Co se Stalina týče, osoba, kterou ukazují novější výzkumy počínající badáním sovětského historika Dmitrije Volkogonova v období přestrojky, je mnohem inteligentnější a sečtější, než jsme se domnívali ještě v 80. letech minulého století. Stalin uměl být krutý i okouzující. Jeho tým z něj měl hrůzu, ale také ho obdivoval a choval k němu úctu, jelikož v něm (správně) viděl úplně jinou třídu, než jakou zastupovali oni sami, zejména co se odvahy a lstivosti týče. Z pohledu nezasevěného diváka samozřejmě tato odvaha obnášela lhostejnost k zabíjení lidí a lstivost, která často mívala sadistický nádech, byla schopností oklamat druhé. Jedna z mých nejčastějších reakcí při pročítání Stalinovy korespondence v soukromí zněla: „Ty podrazáku.“

Někteří čtenáři mohou být toho názoru, že kniha o zločinci Stalinova kalibru se musí nést v duchu nepolevujícího rozhořčení. Domnívám se však, že práce historika se liší od úlohy prokurátora – i obhájce, když na to přijde. Hlavním úkolem historika je snažit se

porozumět situaci, což znamená sledovat jiný cíl než žaloba nebo obhajoba. Neznamená to popírat, že s objektivním náhledem se pojmí jisté problémy – každý z nás má své předsudky a předpojatosti, ať se snaží sebevíc, a zachytit „pohled odnikud“ je fyzicky nemožné. Sama zjišťuji, že při čtení historických studií jsem buď ochotná autorům důvěřovat (na základě jejich práce s prameny a předkládaných důkazů), nebo ne, a v takovém případě obvykle knihu odkládám. Doufám, že si získám důvěru svých čtenářů, ale pokud ne, mohou vždy vzít zavděk druhou z uvedených možností.⁵

Stále však zůstává otázkou, odkud se bere můj úhel pohledu, protože odněkud se brát musí. Při studiu sociálních dějin Sovětského svazu, jimiž jsem se zabývala i v jedné ze svých dřívějších knih *Stalinovi rolníci – Stalin's Peasants*, jde obecně o perspektivu obětí. Něco takového však u politických dějin nefunguje moc dobře. Rolníci v mé knize měli sice na Stalina jasný názor, ale neměli o něm dost spolehlivých informací ani možnost sledovat ho zblízka. V této knize pozoruji Stalina (který, ať se nám to líbí nebo ne, je ústředním bodem tohoto příběhu) z perspektivy členů jeho týmu. Je to jiný úhel pohledu než obvykle, který podle mě může obohatit naše chápání. Tým disponující bezkonkurenčním přístupem k informacím i k možnostem důkladnějšího pozorování znal Stalina lépe než kdokoli jiný. Navíc ho vnímal v komplexní perspektivě osob, které byly zároveň jeho spolubojovníky i potenciálními oběťmi, přičemž jednotliví členové se s touto komplexností museli vypořádat v pozdější fázi života po Stalinově zavržení v roce 1956. Musím přiznat, že k volbě tohoto úhlu pohledu mě vedl i jeden osobní důvod. Stalin se vždycky bál, že do jeho okolí pronikne špion, aby ho pozoroval zblízka. V této knize jsem tím špionem já.

Zde je na místě poznámka k pramenům. Záznamy politbyra jsou relativně skrovné, což je zčásti důsledek odporu k pořizování zápisů ze schůzí (ve 20. letech totiž nedokázali zabránit úniku informací nejen ve vnitrostátním, ale i v zahraničním měřítku). Pro většinu předválečného období je vynikajícím zdrojem informací korespondence se členy týmu, z níž se sice po válce vytrácí osobní rovina, ale naštěstí pro nás začal Stalin v této době trávit stále víc času mimo Moskvu, což vyústilo v obsáhlý korpus dopisů a telegramů mezi ním a členy politbyra. Sovětské dějiny jsou plné bájí, které se uchytily v moskevském i sovětologickém folkloru. Přistupuji k nim se skepsí i s vědomím, že někdy se mohou ukázat jako pravdivé. Pro 50. léta využívám i další typ folkloru – dopisy o aktuálních událostech

adresované sovětskému vedení, v němž se občané vyjadřují k přechodnému období a jeho důsledkům po vzoru řeckého chóru.

Hojnost pamětí a rozhovorů pořízených v pozdních fázích života byla jednou ze světlých stránek i úskalí tohoto projektu. Všechny jsou pochopitelně v té či oné míře sebeospravedlňující, prospěchářské a mnohdy sepsané s dlouhým časovým odstupem, případně dětmi (Berijovými, Malenkovovými, Chruščovovými), které v nich shrnují, co si zapamatovaly z otcova tehdejšího vyprávění. Historika se při jejich četbě zmocňuje pocit, že podobné prameny jsou něco jako lobbisté, kteří se předhánějí v halasném prosazování svých zájmů, ale kniha tohoto typu by se bez nich nedala napsat. Neuniklo mi, že lidé, kteří po sobě zanechali nejpodrobnější záznamy (Chruščov a Mikojan), tím pádem dostali přednost při líčení své verze událostí. K nevyhnutelné zaujatosti pramenů je také nutno dodat, že pro účely memoáristů a sovětských historiků dělaly politické výsledky z některých osob zlosyny a z jiných světce. Do první kategorie patří Berija, který byl popraven v roce 1953. Druhá kategorie zahrnuje Kirova zavražděného v roce 1934 a Kalinina, který byl v sovětském období pasován zbytkem týmu na miláčka národa. (Mimochodem mám za to, že šlo o omyl a že miláčkem národa byl bodrý, vojáckou elegancí oplývající Vorošilov.)

Stalinův osobní archiv je sice bohatý, ale také je uměleckým dílem, pečlivě zastríženým a vytvarovaným nejrůznějšími rukama, počínaje jeho vlastníma. Stalin byl mistrem manipulace, který dokázal hravě obhajovat v různých kontextech obě strany jedné a téže mince (to neznamená, že neměl své zásady a cíle) a byl schopný nejen nestydatě lhát, ale také nečekaně – byť ne bez postranních úmyslů – říkat pravdu. Měl živou, plodnou představivost, která z něj kdysi v gruzínském mládí udělala básníka a v sovětském období mu umožnila nacházet nesmírné uspokojení ve vymýšlení scénářů pro demonstrační procesy. Ukázalo se, že uměl i profesionálně redigovat texty napsané druhými, a to i po gramatické a interpunkční stránce. V oblasti pamětí má tu nevýhodu, že nezachytil svůj pohled na věc písemně a je jediným členem týmu, jehož dítě – Světlana – nestálo při sepisování memoárů na jeho straně.

Tato kniha sice vychází z archivů a primárních pramenů jako každá akademická studie, ale je psaná odlišným stylem. Přišlo mi škoda uhladit všechnu tu vypjatou dramatičnost a vynechat osobní detaily, které z mého pohledu dodávají týmu na reálnosti. Stalinská éra je navíc stále důležitá i pro širší veřejnost, zejména pro pamětníky